

FEKETE IRODALOM, FEKETE LEVELEK

– Lágerirodalom és a foglyok levelezése –*

CINZIA FRANCHI

Università di Padova

Dipartimento di Studi Linguistici e Letterari

egyetemi docens

cinzia.franchi@unipd.it

ORCID 0000 0003 1981 5739

Black Literature, Black Letters

– Internment Literature and the Prisoners' Correspondence –

The paper *Fekete irodalom, Fekete levelek. Lágerirodalom és a foglyók levelezése* (*Black Literature, Black Letters. Internment Literature and the Prisoners' Correspondence*) analyzes war literature and directly relevant literature about internment camps, both relating to the First World War. Although the war developed differently in Hungary and Italy, similar features can be found in these texts. In regarding to these aspects, this essay examines some works, starting from the *Black Monastery* [*Fekete kolostor*] by Aladár Kuncz and other novels and “reportage novels” (*Siberian garrison* [*Szibériai garnizon*], by Rodion Markovits) of the same period. Their characteristic traits are both distinct and comparable with the Italian works (i.e. *Un anno sull'altipiano*, by Emilio Lussu, *Taccuino di Caporetto*, by Carlo Emilio Gadda). The final part of the essay concerns popular writing and its role in literature, based on the experience in internment camps and war literature. It describes studies and research that focus on the correspondence with families and friends of soldiers and internees from many European countries.

Keywords: Hungarian literature, Italian literature, First World War history

* A tanulmány a BTK Irodalomtudományi Intézetében 2022. április 21–22. között zajló *Világirodalom és nemzeti irodalmak* című konferencián hangzott el online formában, kollégánk és barátunk, Jeney Éva emlékének ajánlva.

*Briliáns barátnóm,
Jeney Éva emlékére*

■ Az első világháború internáltjainak sorsában osztozó, ezt a sorsot megíró Kuncz Aladár feljegyzéseiben a fikció és a valóság együtt jelzik az internálás sajátos korabeli kontextusát, vagyis azt, ahogyan a háború hirtelen kitörése miatt a civilek megélték a fogság tapasztalatát. A regénnyel és háttérrel többen is foglalkoztak, többek közt Lőrinczi László noirmoutier-i terepkutatásai során, majd nyomában Jeney Éva, aki Kuncz *Fekete kolostor*ának legújabb kiadását gondozta,¹ és a témáról több esszé és tanulmányt is írt.

Fekete irodalom című tanulmányában² Jeney a „valóság és/vagy fikció” kérdéséből kiindulva az irodalmi mellett ideológiai, történelmi, földrajzi, sőt, helynévkutatási összefüggéseket is vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a *Fekete kolostor* egyaránt olvasható történelemként és irodalomként is. Befogadástörténetének sajátossága, hogy (nyelvtérületenként eltérő módon) mind a kétféle olvasata kialakult, és valóban joggal tarthat számot magyar és francia történészek és irodalomkritikusok érdeklődésére is. Ennek alátámasztására Jeney Kuncz Aladár Zádori Oszkárnak címzett, 1931. február 3-án kelt leveléből idéz: „[...] nagyobb könyvet írok, *mondjuk regény* formában, bár mindaz, ami benne lesz, *színvalóság*, közös francia internáltságunkról.”³ Jeney Éva az idézet két elemét hangsúlyozza, vagyis, hogy: a „*mondjuk* azt jelenti: például, tegyük fel. A *színvalóság* összetétel *szín* tagja ‘csupa’, ‘merő’, ‘kizárólag’ jelentést sugall a *valóság* főnév társaságában, de ott rejlik benne a színlelés, a mások megtévesztésére, látszólagosan végrehajtott cselekedetek, az utánzás lehetősége is.”⁴ Jeney írásának lábjegyzetében azt olvassuk: „Vö. Színutánzás: a test színével a környezet színéhez való alkalmazkodás képessége bizonyos állatoknál.”⁵

Hogy csak egy példát említsünk a „színvalósággal” kapcsolatos elemek közül, ott van a híres „Passage de Goua” a Noirmoutier-szigeten, azaz a várból kolostorrá vált épületnek az a földalatti átjárója, menekülési útja, amely a tengerhez vezetett: apálykor gyalogosan el lehetett jutni a francia szárazföldre, írja Kuncz.⁶ Ezt Lőrinczi is kereste a helyszínen – miként előtte és utána többen is –, de azóta sem került elő.⁷

¹ KUNCZ Aladár, *Fekete kolostor (Feljegyzések a francia internáltságból)*, tan., szerk. JENEY Éva (Budapest–Kolozsvár: Országos Széchényi Könyvtár–Kriterion Kiadó, 2014).

² JENEY Éva, „Fekete irodalom”, *Literatura* 40, 1. sz. (2014): 28–42. A szöveg saját fordításomban olaszul is olvasható: „Letteratura nera”, *Rivista di Studi Ungheresi* 31, 18. sz. (2017): 139–160.

³ Uo. 41., kiemelések az eredetiben.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ KUNCZ, *Fekete kolostor*, 325.

⁷ LŐRINCZI László, *Utazás a fekete kolostorhoz* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1975). Az előszó e linkről letölthető, hozzáférés: 2023. 08. 14, <https://sites.google.com/site/azidoharcokatujraz/home/2-szemelyes-haboruk/kuncz-aladar/lorinczi-laszlo-utazas-a-fekete-kolostorhoz>.

A francia történészek eleinte „hittek” Kuncznak (a *Fekete kolostor* francia kiadása 1937-ben jelent meg), és leírása alapján a harmincas-negyvenes években régészek keresték-kutatták a legendabeli utat a szabadsághoz, sikertelenül.

Írásában Jeney hangsúlyozza, hogy az elbeszélte idő és a lejegyzés ideje között időbeli távolság nyílik meg, amely a naplórás sajátos szabályai szerint átértékeli, újraértelmezi az eredeti jegyzeteket és dokumentumokat. A fogság emlékeire a múlt más részletei is hatnak, amelyek olykor meg is előzhették a narrátor internálását. A szerző a tér-idő koordináták segítségével körülírja saját „valóságát.” Élményei terekhez kapcsolódnak, és ezek az élményterek más módon tárolódnak: *déjà vu* érzés, álom, emlékezés. A mű pontos és rekonstruálható adatokon keresztül nyomon követhető életrajzi és történeti utalásokat, valamint az ezekhez tartozó, térre vonatkozó benyomásokat tartalmaz.

Nyitott és zárt terek: monostor/fennsík

Az olasz irodalomban nem találunk olyan művet, amit megfeleltethetnénk Kuncz híres regényének. A *Fekete kolostor* a maga korszakában minden bizonnyal unikumnak tekinthető, hiszen a civilek internálásáról szóló európai irodalmi művek többsége inkább a II. világháború utáni korszakban jelent meg. Ez az úgynevezett lágerirodalom, ami olaszul *letteratura della Shoah*-ként, Soá-irodalomként ismert, amelyre jellemző, hogy az író civilként is megszólal, és tanúságtevőként a civilek különös szemszögéből beszéli el és írja le az internálás tapasztalatát. Elég az olasz irodalmon belül Primo Levi-re gondolni.

A Nagy Háborúról („Grande Guerra”) szóló olasz irodalomban több érdekes példa található, amelyben a fikció–valóság, élmény–emlékezés kérdése ugyanúgy érvényes, mint Kuncz Aladárnál. De ezek a művek mind a háború közvetlen élményéről szólnak, a katonákról, a tisztokról, a csatákról, a halottakról és a győzelem-vesztés lelki dinamikájáról. Ha az internáltak életét akarjuk megismerni, akkor az a levelezés és a naplók alapján lehetséges – erre egy kis kitérő után vissza is fogunk térni.

A civilek háborús hányattatásairól Emilio Lussu írta az olasz irodalom leghíresebb művét, címe: *Egy év a fennsíkon (Un anno sull'altipiano)*, és az írónak az észak-olaszországi Asiago-fennsíkon 1916-ban és 1917-ben átélt háborús élményeit foglalja magába. Az egész Asiago-fennsíkot, amely egykor az Osztrák–Magyar Monarchia és az Olasz Királyság határán helyezkedett el, közvetlenül érintették a Nagy Háború eseményei: egész falvakat, így magát Asiago városát is a földdel tették egyenlővé. 1916-ban, a tavaszi offenzíva során az osztrák–magyar hadsereg hirtelen áttört a trentinói fronton, és az olasz királyi hadsereget a polgári lakosság gyors kitelepítésére kényszerítette. Ez az offenzíva volt a valaha vívott legnagyobb hegyi ütközet. A négyéves háború alatt becslések szerint nem kevesebb mint másfél millió bombát dobtak le a fennsíkra a különböző hadseregek, és a harcban részt vevő katonák száma meghaladta az egymilliót. A harcok miatt a fennsík lakossága 1916 májusában

kénytelen volt elhagyni otthonát, és szétszórták őket szerte Olaszországban (a háború során, a legdélebbiek kivételével, a fennsík összes falvát teljesen lerombolták). A kitelepítettek tízezrei mellett, hogy mindent elveszítettek, gyakran megvetésnek vagy elutasításnak voltak kitéve, mert a helyi nyelvvaltozatot, a germán eredetű cimabriánt beszélték, sőt esetenként kémkedés gyanújával még börtönbe is kerültek, mert azt hitték róluk, hogy az ellenség nyelvét használják. Emilio Lussu⁸ így írja le a menekültek tragikus sorsát:

Az út zsúfolásig volt a menekültekkel. Az Asiago-fennsíkon egy lélek sem maradt. A hét település lakossága tömegesen özönlött a síkságra, ökrös szekereken és öszvéreken hurcolta az öregeket, nőket és gyerekeket, és azt a kis háztartási holmit, amit az ellenség miatt sebtében elhagyott házakból meg tudtak menteni. A földjükről eltávolított parasztok olyanok voltak, mint az hajótöröttek. Senki sem sírt, de a tekintetük üres. A fájdalom konvoja volt ez. A lassú kocsik gyászmenetnek tűntek. [...] Az úton nem lehetett mást hallani, csak a menetelésünket és a kocsik csikorgását.⁹

Lussu mellett Giani Stuparich (1891–1961) trieszti író is részt vett önkéntesként az I. világháborúban, Carlo nevű testvérével együtt, és szintén kötetben örökítette meg tapasztalatait.¹⁰ Az olasz értelmiségiek többsége nagy lelkesedéssel fogadta a háború kitérését, hogy azután – mint műveikből kiderül – annál nagyobb legyen a kiábrándulásuk. Például Carlo Emilio Gadda *Taccuino di Caporetto* jegyzetfüzete az 1917 októbere és 1918 áprilisa közötti időszak háborús és internálási naplója, s egyben az isonzói csatának szentelt „emlékmű” (e jegyzetfüzet csak posztumusz, 1991-ben jelent meg, az író nem akarta, hogy halála előtt nyilvánosságra kerüljön).

Lussu *Egy év a fennsíkon (Un anno sull'Altipiano)* című kötete 1937-ben íródott (1970-ben Francesco Rosi olasz rendező készített belőle filmet *Uomini contro* címmel; magyar címe: *Tűz a Monte Fiorón*). A könyv nagyon fontos tanúságtétel, értékes dokumentum az olasz katonák életéről a lövészárkokban, amely az olasz irodalomban először írja le a háború irracionálisát, abszurditását, a hierarchiát és az akkoriban alkalmazott kegyetlen katonai fegyelmet. Civil szempontból is ugyanazok az „egyetemese” háborús témák kerülnek terítékre Kuncz művében. A *Fekete kolostort* magyar részről kezdettől fogva mindenekelőtt regényként, s csak másodsorban történelmi

⁸ Emilio Lussu (Armungia–Szardínia, 1890. december 4. – Róma, 1975. március 5.) olasz író, katonai és politikus, többször választották parlamenti képviselőnek és kétszer miniszternek, a Szardíniai Akciópárt és az Igazság és Szabadság mozgalom alapítója. Tisztként részt vett az első világháborúban, ahol többször kitüntetést kapott, a spanyol polgárháborúban antifasiszta politikai vezetőként és részt vett az olasz ellenállásban.

⁹ Emilio Lussu, *Un anno sull'Altipiano* (Torino: Einaudi, 1945), 10–11.

¹⁰ Giani Stuparich, *Guerra del '15 (Dal diario d'un volontario)* (Milano: Treves, 1931). Második kiadása: Giani Stuparich, *Guerra del '15*, szerk. Giuseppe Sandrini (Macerata: Quodlibet, 2015).

dokumentumként fogadták, míg külföldön (főleg Franciaországban) az ellenkező történt; Emilio Lussu művét „történelmi regénynek”, dokumentumnak és emlékiratnak tartották Olaszországban, később, a történészek alapos vizsgálata után a művet mégis átsorolták. Ez azonban nem csökkenti a szerző tanúságtételének jelentőségét, aki elbeszélésében mindenekelőtt a konfliktus abszurditását rajzolja meg, fejezi ki: „Már több mint egy éve háborúzom, minden fronton megfordultam, és még egyetlen osztrákot sem láttam szemtől szemben. Pedig egymást öljük minden nap. Öljük egymást anélkül, hogy ismernénk egymást, anélkül, hogy látnák egymást! Ez borzalmas!”¹¹

Lussu a „háborús krónikákat” is bírálja, amelyeket az íróasztal mellett írnak az újságírók, akik a szemében „olyanok, mint Ariosto: száz csatát írtak le anélkül, hogy egyet is láttak volna.”¹² Munkájában kirajzolódik a mélyreható különbség a katonák valós tapasztalatai és a közvélemény naiv vélekedései között; minden drámai vonatkozásában bemutatja, hogy milyen szükségtelenül kegyetlen katonai fegyelmet alkalmaztak a szegény, írástudatlan paraszttal szemben, és hogy milyen ritkán szolgáltak rá a bakák tiszteletére az önkényeskedő tábornokok és tisztek. Rendkívül hatásos passzusban írta le a támadást megelőző pillanatok néma rémületét, a „biztonságos” lövészárkok drámai elhagyását, hogy egy ismeretlen, kockázatos, meghatározatlan külvilágba vessék magukat, ahol „[...] az ellenséges géppuskák várnak ránk.”¹³

Lussu és Kuncz könyvében, ahogy más korabeli művekben is, az értékek hanyatlása, elvesztése materializálódik, „emblematicussá válik”, ahogyan írásában Jeney Éva hangsúlyozza, hozzáfűzve, hogy ilyen értelemben talán még indokolt is lehet *háborús irodalomról* beszélni. A háborúellenes irodalom csak szatirikus tartalma, groteszk módon reprezentált világa vagy egyszerűen kiegyensúlyozott értékhierarchiája miatt sorolható a háborús irodalomba. A műfaji skála a csatatérről folytatott levelezéstől a regényen át a költészetig terjed.

A magyar irodalom igazi bestsellerje a két világháború közt mégsem a *Fekete kolostor* volt, hanem *A szibériai garnizon*, amely Markovits Rodion (Jakab) neve alatt, Kolozsvárott jelent meg 1927-ben, és két év alatt 14 nyelven adták ki. Olaszul 1931-ben jelent meg, és azóta is a műfaj fontos példájának számít, míg a magyar irodalom horizontjáról szinte teljesen eltűnt. Markovics saját és egykori katonatársai tapasztalatai alapján írta meg „kollektív riportregényét”¹⁴ az I. világháború küzdelmeiről, a kelet-szibériai hétéves hadifogolylét mindennapjairól és a hazatérés viszontagságairól. Nemcsak a téma, de a megírás módja is – a kisember szemszögéből elmesélt történet – abszurd és szatirikus hatást kelt. Egymás után fogytak el a kötet kiadásai,

¹¹ LUSSU, *Un anno sull'Altipiano*, 37.

¹² Uo., 115.

¹³ Uo., 105.

¹⁴ MARKOVITS Rodion, *Szibériai garnizon: Kollektív riportregény* (Kolozsvár: Génus Kiadás, 1927), http://mtda.hu/books/markovits_rodion_sziberiai_garnizon_Optimized.pdf.

a közönség ki volt éhezve az ilyen elbeszélésekre. A könyv megjelenésekor a *Nyugaton* Fenyő Miksa hangsúlyozta, hogy nem „egyszerű” bestsellerről van szó:

A néhány oldal, mit a könyvből elolvastam, megrázott, belémmarkolt. Mikor hazajöttem, a Genius könyvkiadó, mely a Markovits Rodion könyvének terjesztését vállalta, megküldötte nekem a kétkötetes írást s én egyfolytában olvastam végig, mint a legizgatóbb regényt. Mert nem regény; nincsen novellisztikus magva, önmagába visszatérő kerek története, nincs megkomponálva, nincs összefogva. Mint ahogy nem volt megkomponálva, összefogva az a millió meg millió sors, mely 1914 nyarán elindult a legszörnyűbb szörnyűségek felé, úgy ahogy az Markovits Rodion könyvében meg van írva, sőt mondhatnók: vállalva, újból és újból átérezve, átvérezve, mint jegyek a konnersreuthi Teréz kezein. És nem is riport, mert ha eseményes is az egész, aki elmondja, nem hideg krónikása, bravúros szenzációkba tagozó megírója az eseményeknek, hanem valaki – életet, emberi sorsokat emberfelettien érző és érzékelő művész, aki benne él minden alakjában s úgy reagál minden megmozdulásokra, úgy ragad bennünket drótsövényeken, orosz utakon, szibériai táborokon keresztül, hogy lélekzetünk eláll a megdöbbenéstől, az együttérzéstől, a mélységes szájalomtól. Nem regény, nem riport, nem napló, hanem maga a Leviathán, ahogy szörnyű testét végignyújtóztatta a világon és öt esztendő alatt évszázadok szenvedésével borította el. Különösen az a része kapott meg Markovits Rodion írásának, mely a hadifogságról szól; az első rész a háború kitörésének, a kárpáti hadjáratnak megírása, bárha a »mesteri« jelzõt erre is bizvást alkalmazhatjuk, mégis mintha haloványabb volna a fogság történeténél. Mintha az író még nem eszmélt volna rá az eseményre, melynek forgatagába került, mint Stendhal hőse a waterlooi csatára. A stílusán is valami hányivetiség érzik, mely hivatva van a bizonytalanság érzetét takarni. De a fogságajutástól kezdve oldalról oldalra fokozódik a könyv érdekessége, mesteri volta. Szeretném, ha sokan olvassák e művet. Kiváló munka, emberséges mű.¹⁵

Magyarul és más európai nyelveken is több olyan mű jelent meg a két világháború között, amely első vagy harmadik személyben, esetleg kollektív narrációként fikciós, történelmi, emlékiratos formában vagy ezeket vegyítve beszéli el mindezt: Jaroslav Hašek *Švejk, egy derék katona kalandjai a világháborúban* című humoros regényétől Ernest Hemingway *Búcsú a fegyverektől* és Erich Maria Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* című művéig. Jeney néhány más munkát is említ a magyar irodalomból. Franyó Zoltán *A kárpáti harcokról* (Budapest, 1915) című műve a csataterőről tudósít. Ugyanabban az évben jelent meg Dénes Sándortól *Egy komitácsi újságíró feljegyzései* (Szatmár, 1915), míg Nagy Dániel szatirikus, orwelli látásmóddal jelle-

¹⁵ FENYŐ Miksa, „Szibériai garnizon. Markovits Rodion kollektív riportregénye”, *Nyugat* 20, 19. sz. (1928), hozzáférés: 2023. 08. 14, <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00452/14130.htm>.

mezhető regénye, a *Cirkusz* (1926) „méltatlanul maradt ki a kánonból”.¹⁶ Szántó György 1927-ben írt, *Az ötszínű ember* című háborúellenes regénye szintén a háború alatt játszódik, s csak 1960-ban jelent meg.

Mnemotoposzok

Kuncz és Lussu regénye két szemben álló (mondhatni: ellenséges) világ szemszögéből íródik, értékrendjük mégis közös vonásokat mutat: egyetértenek a háború és következményeinek abszurditását, a katonai (tishti) fegyelem és hierarchia haszontalan és kegyetlen „játékát” illetően. Végül, de nem utolsósorban abban is hasonlítanak, amit a magyar szerző esetében Jeney Éva is kiemel, amikor azt írja, hogy „A *Fekete kolostor* is mnemotoposz, emlékezethely.”¹⁷ Az olasz lágerirodalomban – Lussu Asiago-fennsíkja mellett – Caporetto (szlovénül Kobarid) vált ilyen mnemotoposszá, emlékezethellyé. A 1917-es caporettoi áttörés az I. világháború legnagyobb olasz katonai veresége volt.¹⁸ Az *È stata una Caporetto* (‘ez Caporetto volt’) kifejezés olaszul ma is azt jelenti, hogy valaki súlyos vereséget, veszteséget szenvedett.

Az utóbbi évtizedekben az olasz kutatók közül elsősorban a történészek és filológusok foglalkoztak a témával. A kezdeményezés Leo Spitzer (1887–1960) nevéhez fűződik, aki összegyűjtötte és kiadta azokat az olasz hadifoglyoktól származó leveleket, amelyeket ő maga mentett meg az enyészettől.¹⁹ Spitzer a huszadik század egyik legnagyobb nyelvésze és irodalomkritikusa volt, s csak a véletlennek köszönhető, hogy az anyag a stíluskritika legnagyobb képviselőjének a kezébe került. Talán egyedül ő volt képes megérteni ezeknek az írásoknak a jelentőségét, amelyek a szóbeliség és az írásbeli fogalmazás konvenciói közötti állandó küzdelemben fogantak, mint tétova próbálkozások az egyetemes érzések kifejezésére. A katonák meséltek a harc-

¹⁶ JENEY, „Fekete irodalom”, 34.

¹⁷ Uo. 38.

¹⁸ A caporettoi áttörés hadműveletre (más néven XII. isonzói csatára) 1917. október 24. és november 19. között került sor a szövetséges Osztrák–Magyar Monarchia és a Német Birodalom, valamint Olaszország erői között. A szövetségesek csapatai Caporettonál áttörték az olasz frontvonalat, és megindultak Olaszország belseje felé. Az I. piavei csatára 1917. november 12. és december 2. között került sor.

¹⁹ Leo SPITZER, *Italianische Kriegsgefangenenbriefe. Materialien zu einer Charakteristik der volkstümlichen italienischen Korrespondenz* (Bonn: Peter Hanstein Verlag, 1921), <https://ia904509.us.archive.org/5/items/italienischekrie00spituoft/italienischekrie00spituoft.pdf>. Első olasz kiadása: Leo SPITZER, *Lettere di prigionieri di guerra italiani 1915–1918*, ford. Renato SOLMI, szerk. Lorenzo RENZI (Milano: Boringhieri, 1976). Második, feldolgozott kiadása 2016-ban jelent meg a milánói Il Saggiatore kiadónál Lorenzo Renzi gondozásában: az alapszöveget Silvia Albesano dolgozta fel és más kutatók részt vettek a szöveg paratextuális feldolgozásában. Vö. Lorenzo RENZI, „Philologica Militaria. In margine alle »Lettere dei prigionieri di guerra italiani« di Leo Spitzer nella nuova edizione del 2016”, *Linguistica e Filologia* 37 (2017): 8–52.

mezők fáradt hétköznapjairól és a háború, az éhség, a szerelem embertelenítő mechanizmusairól, az elérhetetlenné vált normalitáshoz való ragaszkodás kísérleteiről.

1915 szeptemberében Leo Spitzer, az akkor még fiatal filológus az Osztrák–Magyar Hadügyminisztérium cenzoraként dolgozott. Feladata az volt, hogy ellenőrizze az olasz foglyok levelezését: azt a soha nem látott mennyiségű levelet, amelyet alacsony iskolai végzettségű vagy teljesen iskolázatlan férfiak és nők írtak, akik ügyesebben bántak a munkaeszközökkel, mint a tollal vagy a ceruzával, és a saját nyelvjárásuk távol állt az irodalmi nyelvtől. Mégis megpróbálták írni, mivel az általuk ismert világ és az előttük álló emberi tapasztalat közötti szakadék túl mély volt, és az életük túlságosan törekenynek látszott a háború roppant léptékéhez képest. Spitzer azt a pillanatot mutatja be, amikor az alávetettek hangja – általában a dialektusok szóbeliségének jegyeit megőrizve – az írott olasz nyelvbe özönlött, a háború, az éhség és az otthontól való távolság tragikus kényszereitől vezérelve. A szövegek nemcsak a hadi eseményekre, hanem az alulról építkező nyelvre is egészen új perspektívát nyitottak, és fordulópontot hoztak a történelmi és nyelvészeti kutatásokban. Leo Spitzer *Az olasz hadifoglyok levelei 1915–1918* című kötetében és a későbbi, *Az éhség fogalmának perifrázisa. Az olasz foglyok titkos nyelve a Nagy Háborúban* című kötetében²⁰ olyan szemszögből mutatja meg az I. világháborút, amely nem a hatalmas konfliktus általános történetéről szól, hanem az eseményekben részt vevő férfiak és nők alávetett, bensőséges szemszögéből láttat, az ő történetükről szól, kereszt- és vezetéknevekkel. A naplóoldalak, levelek, dedikációk azt a monumentális és tragikus történetet elevenítik fel, amely az egész országot maga alá gyűrte. A foglyok mindeközben a „moglíe”-nek (‘feleség’-nek) írnak, de levelükben „molíe”-nek szólítják, mert nem tudnak helyesen írni, és inkább áttérnek a dialektusukra.

A történészek és filológusok, akik eddig ezzel a témával foglalkoztak (köztük Giovanna Procacci és Lorenzo Renzi – utóbbi Leo Spitzer leveleskötetét gondozta) azt hangsúlyozzák, hogy a levelezés inkább az olasz sorkatonák „műfaja,” míg a napló a tisztké. A tisztek inkább naplót vagy „feljegyzéseket” írnak, mint például a már említett Carlo Emilio Gadda is, aki a *Hadi- és börtönnaplója* mellett a *Taccuino di Caporetto* kötetet is megírta.²¹ Gadda ebben részletes beszámolót készített bebörtönzéséről, és egyúttal rekonstruálta a caporettoi vereség két szörnyű napját, leírt minden lépést, fát, métert, minden töltényhevedert, mászást és árkot. Vázolta egy lefejezett katona holttestének helyszínét a térképen, percről percre elmesélte egy háborús epizód emelkedőit, ösvényeit, embereit, eseményeit, amelyeknek van ugyan utóélete, de az ő stendhali szemszögéből érthetetlen, majd a visszavonulás nyomorúságát, az eldobott élelmet, a szétesett csapatokat, az Isonzó járhatatlan hidait, a fogságba esés szégyenét és az azt követő megaláztatásokat a hannoveri Celle lágerben.

²⁰ Leo SPITZER, *Perifrasi del concetto di fame: La lingua segreta dei prigionieri italiani nella Grande Guerra*, szerk. Claudia CAFFI, ford. Silvia ABESANO (Milano: Il Saggiatore, 2019).

²¹ Carlo Emilio GADDA, *Taccuino di Caporetto: Diario di guerra e di prigionia (ottobre 1917–aprile 1918)*, szerk. Giorgio BONSANTI és Sandra BONSANTI (Milano: Garzanti, 1991).

Az átlagemberek történeteinél maradvá, az olasz történész Antonio Gibelli²² 2016-ban megjelent műve, *A Nagy Háború: Az átlagemberek története*²³ nem „az első világháborúval” foglalkozik, hanem különféle tanúságtételeket gyűjt össze napló formájában: parasztok, kézművesek és munkások, nők és férfiak gyermekeiknek, feleségüknek, férjeiknek és szüleiknek címzett leveleit, hogy dokumentálja a Nagy Háború alatti élményeiket. Mindent egyetlen kérlelhetetlen örvény, a pusztulás és halál egyesít.

Graziano Mamone, a Genovai Egyetem történésze tovább kutatta e témát. Az ASLP archívumát használva, jórészt kiadatlan anyagok alapján, egy 2019-ben megjelent esszéjében²⁴ áttekinti az írásos tanúságtételeket (leveleket, naplókat, emlékiratokat, sőt recepteket), részletesen elemezve a morfológiát, a tartalmat és a narratívák leszármazását. Az első világháborúban az olasz foglyok száma mintegy hatszáz ezer volt az összesen nyolc és fél millió hadifogolyból (a csatában elesettek száma tízmillióra tehető). Az olasz foglyok közül közel háromszáz ezren kerültek az ellenség kezére a caporettoi csatavesztés után, majd internálták őket.

Carlo Verano, 1894-ben született liguriai paraszt az alábbiakat írja feleségének küldött levelében a caporettoi vereségről:

Mindenki kiabál, itt vannak mögöttünk, mi pedig parancs nélkül menekülünk. Mindkét oldalon lehetett látni a felrobbanó fegyvereket, látni lehetett, hogy minden felgyullad, és mindig menekülünk. 9 óra van és az egyik házban kértem egy darab puliszkát és adtak. Ettől kicsit erőre kaptam, de annyi erőm még nincs, hogy sokáig meneteljek. Láthatod, hogy az Úr és a Szűzanya segít. Azokon az utcákon áthaladva nők férfiak fiúk katonák állatok kocsik menekülnek.²⁵

Carlo Veranonak, miként megannyi sorstársának, akit a családjától és az általa művelt nagy urasági földekről hurcoltak el, hogy a caporettoi harctéren, az I. világháború egyik legfontosabb és legtragikusabb frontján harcoljon, egyetlen gondja, hogy mentse a bőrét. Tragédia és „karneváli hangulat” között próbál túlélni, immunissá vált minden nemzetállami retorikára. Jól emlékszik a hadsereg feloszlására, a front összeomlása utáni zavaros és rendezetlen, olykor karneváli visszavonulásra.

Graziano Mamone esszéje a források és történelmi kutatások szempontjából is nagyon fontos, mert a múlt század kilencvenes éveitől (amikor a téma nemzetközi-

²² Antonio Gibelli megalapította a Genovai Egyetemen található ligur népi írások archívumát, az ASLP-t, amely levelek, naplók és visszaemlékező írásbeli anyagok gyűjtésére és tanulmányozására szolgál.

²³ Antonio GIBELLI, *La guerra grande: Storie di gente comune* (Laterza: Bari, 2014), 2. kiadás: 2019.

²⁴ Graziano MAMONE, „Le scritte dei prigionieri italiani della Grande Guerra”, *Vegueta. Anuario de la Facultad de Geografía e Historia* 19 (2019): 307–337.

²⁵ GIBELLI, *La guerra grande*, 177.

leg is figyelmet kapott a történettudományban) és Leo Spitzer leveleskötetéből kiindulva, amely szerinte szinte feltáratlan terepet nyit meg, azt az utat rekonstruálja, amelyet a történetírás azóta megtett e témában. Esszéjének középpontjában a fogoly pszichológiája áll, amit a levelekben használt kulcsszavak segítségével tanulmányoz. Az egyik kulcsszó az éhség, ám ez rejtett kulcsszó, mivel a levélírók gyakran éltek öncenzúrával (amit Spitzer is mélyrehatóan elemez a foglyok éhségéről szóló kötetében). A levelek éhséget, félelmet kiáltanak, és egyben megvilágítják az egyének valóságérzékelésének felfordulását, szembesülve a modern háborúval, az automatizált halállal és pusztítással, amelyről a nagy olasz költő, Giuseppe Ungaretti versében is olvashatunk:

Egész éjjelre egy
összezárt fogakkal
telihold felé
vicsorító
vérrel elborított
kezével
csöndességembe
markoló
meggyilkolt
bajtársam mellé
odalökve
szerelemmel teli
leveleket írtam
Soha az élethez
úgy nem ragaszkodtam.

Giuseppe Ungaretti, *Virrasztás* (1915. december 23., csütörtök) – Baranyi Ferenc fordításában.

A „Cima Quattro”, ahol Ungaretti a verset írta, a Doberdó-fennsík egyik magaslatán, a San Michele-hegyen (Monte San Michele) található. Ez az első világháború egyik legvéresebb csataszínhelyeként ismert, magyar katonák védték az olasz hadsereg ellen.

A Nagy Háború traumatikus esemény volt, melynek nyomán először szólaltak meg a lágerirodalom hangjai, s amely körül idővel egész kritikai, bibliográfiai és részben filozófiai diszkurzus épült fel. Az I. világháborús internáltak levelezésének kérdése az utóbbi évtizedekben egyre fontosabbá vált a történészek és (ahogy láttuk) a filológusok számára is. A sok esetben cenzúrázott, mégis rétegzett levélszövegek a kulisszák mögül tudósítanak emberi drámákról. Vizsgálatuk segítségével egy közel kilencmillió fogoly által írt (sőt, sokszor az írni nem tudók által diktált) lágerirodalom szólal meg: több millió levélről, üzenetről, képeslapról van szó. A katonák lelki

szenvedésének fő oka az éhség mellett a szabadság határozatlan idejű elvesztése, a hosszú szegregáció és tehetetlenség, valamint a kiábrándultság folyamatos és ismétlődő megélése. Természetesen a tisztek és a katonák tapasztalatai között vannak jelentős különbségek, de az alapvető alkotóelemek hasonlóak: a türelmetlenség, az elkeseredettség vagy a kétségbeesés, az önmagukkal folytatott hosszú küzdelem. A táborban az értékrend megváltozik, s míg egyesek – mindenekelőtt az egyszerűbb lelkek – ragaszkodnak a valláshoz, mások inkább elhagyják.

Az éhség, az élelem hiánya gyakran kikezdi a fogoly ép elméjét is. Kezdetől fogva megtapasztalják az élelemhiányt, amikor vonaton, marhavagonban szállítják őket az internálótáborokba. Később ez valóságos rögeszmévé válik, amelyet egyesek úgy próbálnak meg leküzdeni – ahogyan a leveleikben is olvashatjuk –, hogy az ismerős ételek, receptek, egyes ebédek és vidám alkalmak emlékét idézik fel, a szinte általános nélkülözés ellenére. Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy Olaszország lényegében *lemondott* ezekről a foglyokról, aminek következtében még az ellátmány minimumát is megvonta tőlük, sőt, a foglyokat árulóknak kiáltották ki egy szörnyű hazugságkampányban.

Az írás materiális aktusa nem is annyira magától értetődő a foglyotábori körülmények közt. Hiszen be kell szerezni az eszközöket, és főleg tudnia kell írni a foglyoknak: sokan rosszul írnak-olvasnak, mások teljesen írástudatlanok, és ha az utóbbiak nem találnak valakit, aki helyettük írjon, a hangjuk nem szólhat meg, némák maradnak. Aki nem tud írni, képeslapokat küld, ha van rá lehetősége. Kevés olyan szerencsés akad, akinek sikerül fényképeket küldeni.

A témában megjelent legutóbbi kötetet Lorenzo Renzi szerkesztette, aki, ahogy az előbbieken hangsúlyoztuk, Leo Spitzer leveleskötetének is szerkesztője volt, s ettől függetlenül is az egyik legjelentősebb kortárs olasz nyelvész-filológus, az Accademia della Crusca tagja. A könyv címe: *A nagy háború levelei. Katonák üzenetei, naplói és emlékiratai Olaszországból és a világból.*²⁶ Renzi azt vizsgálja, hogyan tudták ezek a férfiak a frontról és az internálótáborból a maguk kezdetleges nyelvén kommunikálni a kommunikálhatatlant. Az egyszerű katonák többnyire parasztok és fiatalok voltak, ez volt a legelső tapasztalatuk, amit igencsak behatárolt világukon túlról szereztek. A szerző a vér és a tinta kulcsszavaival értelmezi újra az első világháborút, Caporetótól Oroszországon át a nyugati frontig többek között a franciák, angolok, németek, osztrákok, angolok, románok leveleit összegyűjtve és átvizsgálva. Ez utóbbiaknak, bár „íróik” lényegében analfabéták voltak, volt egy sajátosságuk: versbe írták őket, majd egymás közt „énekelve” továbbították a rokonokhoz.²⁷

A levelek témái a magánszférára vonatkoznak – ahogy az olaszoktól, de más népektől is érkezett sok levél azt mutatja: minden érdeklődés a családhoz, a házimun-

²⁶ Lorenzo RENZI, *Lettere dalla Grande Guerra: Messaggi, diari e memorie di soldati dall'Italia e dal mondo*, Enrico BENELLA, Dan Octavian CEPRAĞA és Silvia ROSSI hozzájárulásával (Milano: Il Saggiatore, 2021).

²⁷ A kötetnek e fejezetét Dan Octavian Cepraga gondozta.

kához, a betakarításhoz, az állatokhoz kötődik, esetleg a bolthoz, ha valaki azt hagyta ott. Ha a katona fiatal kora ellenére családfő volt már, nyilvánvalóan szeretett volna mindenről maga dönteni. Lorenzo Renzi a patriotizmusról azt írja, hogy sokszor inkább az otthon maradt szülők voltak azok, akik a szülőföld szolgálatának fontosságát hangsúlyozták. A fiatalok, főleg a sorkatonák, jóval pragmatikusabbnak bizonyultak. Lorenzo Renzi kutatásainak alapján a „nemzetközi levelekben” (tehát a különböző országokhoz tartozó katonák leveleiben) szinte minden érzelem megtalálható. Öröm (a háború első napjaiban), fájdalom (a bajtársak halála miatt), megaláztatás (a fogságba esetteknél), várakozás, unalom, honvágy, állapotukkal szembeni türelmetlenség. De a pacifizmus és a hazaszeretet a két fő érzelm, amelyet Renzi leginkább igyekezett a különböző népek leveleiben nyomon követni. Az első széles körben elterjedt, ez a kiindulópont a tipikus katona-parasztban, akit azonban tisztjei időről időre a hazaszeretetre emlékeztetnek. Ugyanakkor a brit katonák, akik általában önkéntesek voltak, más tipológiát képviselnek. A huszadik század elején a fiatal parasztokat vagy kézműveseket – különösen a városban élőket – már a háború előtt is mindenekelőtt a szocializmus, illetve a nacionalizmus vonzotta. Az a két ideológia és politikai elköteleződés, amely az I. világháború után és a két világháború között Európa jelentős részén meghatározóvá vált – az ismert történelmi következményeikkel.